

УДК: 81.373.612.2 (=161.2. =133.1)

Л. Р. Жук

**МОВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТУ *УРОЖАЙ*
В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ФРАНЦУЗЬКІЙ МОВАХ (НА МАТЕРІАЛІ
ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ ХІХ СТ.)**

Жук Л. Р. Мовна репрезентація концепту *урожай* в українській та французькій мовах (на матеріалі лексикографічних джерел ХІХ ст.).

У статті розглядаються засоби вербальної репрезентації концепту *урожай* як однієї з базових одиниць української та французької лінгвокультур. Дослідження виконано на матеріалі лексикографічних джерел ХІХ ст., в українській та французькій мовах. Виокремлено основні та додаткові ознаки концепту, а також групу обрядово-ритуальних номінацій в обох мовах.

Ключові слова: концепт, антропоцентризм, етносвідомість, внутрішня форма.

Жук Л. Р. Языковая репрезентация концепта *урожай* в украинском и французском языках (на материале лексикографических источников XIX в.).

В статье рассмотрены способы вербальной репрезентации концепта *урожай* как одной базовых единиц украинской и французской лингвокультур. Исследование выполнено на материале лексикографических источников XIX века, в украинском и французском языках. Выделены основные и дополнительные признаки концепта, а также группа обрядово-ритуальных номинаций в обоих языках.

Ключевые слова: концепт, антропоцентризм, этносознание, внутренняя форма.

Juk L. R. Verbal representation of the concept *harvest* in Ukrainian and French (on the material of lexicographical sources XIX century)

The article deals with the verbal representation of the concept *harvest* as one of basic units in Ukrainian and French linguocultures. The research is based on the material of lexicographical sources XIX century, in Ukrainian and French. The main and additional features are studied in both languages and the group of ceremonial and ritual nominations is selected.

Key words: concept, anthropocentrism, ethnic consiousness, internal form.

Узаємозв'язок між мовою та пізнавальною діяльністю людини займає ключове місце в дослідженнях сучасних вітчизняних та зарубіжних лінгвістів. Мова віддзеркалює в собі особливості сприйняття навколишнього світу її носіями, саме тому останні десятиліття антропоцентризм займає чільне місце в мовознавчих студіях. Підхід до вивчення мови заради «пізнання людиною самої себе» [3, с. 383] був розроблений ще В. Гумбольдтом. А в кінці XX ст. цей принцип особливо актуалізувався в ряді наук, що паралельно вивчають мову та людину, серед них лінгвосоціологія, когнітивна лінгвістика, лінгвоетнологія, лінгвокультурологія, етнолінгвістика. Базою для подібних студій стали праці Е. Бенвеніста, О. Потебні, Е. Сепіра, Б. Уорфа. Подальший розвиток окресленої проблематики відображений у дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних лінгвістів, як-от Н. Арутюнова, Є. Бартмінський, А. Вежбицька, О. Кубрякова, В. Маслова, О. Селіванова, В. Старко, О. Тищенко.

Мова як механізм пізнання розглядається як об'єкт когнітивної лінгвістики. Останнім часом особливу увагу привертають етнічні особливості мовної репрезентації, які свідчать про зв'язок між когнітивною та етнолінгвістикою [5]. Ця взаємодія хоч і посіла центральне місце в наукових дослідженнях, однак відкритими залишаються багато питань.

Метою нашого дослідження є аналіз мовної репрезентації концепту *урожай* засобами лексичних одиниць української та французької мов. Матеріалом розвідки стали номінації, вибрані

методом суцільної вибірки з лексикографічних джерел XIX ст., в українській та французькій мовах.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що концепт *урожай* не аналізувався в зіставленні двох мов. Комплексний підхід до здійснення досліджень у неблизькоспоріднених мовах, розглядаючи базові системи цінностей різних соціумів, дає змогу виявити глибинні, приховані поведінкові мотиви окремих носіїв мови й етносу загалом. Унікальна етносвідомість є тією призмою, крізь яку кожен народ категоризує навколишній світ. Відповідно, категорії свідомості реалізуються в мовних категоріях і одночасно детермінуються ними. Категоризація ж навколишнього світу знаходить свою реалізацію через концепти.

Поняттєве наповнення концепту може мати деякі відмінності у представників різних соціальних, вікових груп. У носіїв різних мов один і той самий концепт може передбачати близькі емоційно-ціннісні та поняттєві елементи, а і носіїв однієї мови – різні елементи, що дають змогу спостерігати взаємодію загальнолюдського, національного й особистісного.

Окремі складники ментальної сфери етносвідомості виділяє О. Селіванова, а саме «відносно стійкі концептуальні структури, які несуть культурно ціннісну інформацію та представлені у знакових продуктах культури» [6, с. 250]. Інакше кажучи, той культурний екстракт у свідомості людини, зовнішньою оболонкою якого є просте слово, яке ця людина використовує в повсякденному спілкуванні, і являє собою концепт. Найбільш поширені слова з великою частотою вживання, що визначає їх важливість для формування концептуальної картини світу, стають значущими культурними концептами.

Ю. Степанов визначає три шари, які формують концепт. В основній ознаці концепт актуально існує для усіх тих, хто користується мовою певної культури як засобом взаєморозуміння та спілкування. У додаткових ознаках концепт актуальний лише для деяких соціальних груп. А третій шар концепту – етимологічна ознака, або внутрішня форма, відкривається в основному дослідниками. Для решти носіїв цей шар змісту концепту існує опосередковано, як основа, на якій виникли інші шари значень [7].

При зіставленні концептів, наявних у різних національних культурах, відповідно, і репрезентовані в їх мовах, можна спостерігати асиметрію у представленні одиниць. Аналізуючи величезний пласт сільськогосподарської лексики в українській та французькій мовах,

неможливо оминати ті номінації, які виступають як своєрідний ключ до відкриття віддзеркалених у мові особливостей етнічної свідомості двох культур. Обидва народи мають давню землеробську традицію, що зумовила особливе ставлення до зерна, хліба.

У словнику Б. Грінченка знаходимо цілу низку фонетичних варіантів номінації *урожай*: *рожай*, *врожай*, *уроджай*, *урожа*, *урож'я* [2, с. 2273, 2713]. Однак усі ці лексеми подаються будь-якого додаткового тлумачення, як ідентифікатор автор пропонує лише переклад слова російською мовою. Тому для виявлення прямого номінативного значення аналізованої лексеми звертаємося до академічного тлумачного словника української мови, у якому зазначено, що *урожай* – «загальна кількість злаків, овочів, плодів фруктових дерев, ягід, грибів і т.ін., що уродилися» [1]. Етимологічний словник виводить лексему *урожай* як «префіксальне утворення від давнішого *god-jajь, з яким пов'язано рід, родити» [4, с. 44]. Б. Грінченко також фіксує низку лексем зі значенням «давати урожай», наприклад *родити* «*На одвороті гречка родить*»; «*Нам Бога не вчить, як хліб родить*» [2, с. 2272], *урожати*, *уроджати*, *уродитися* зі значенням добре виростати та принести плоди: «*вродилось просо таке славне*», «*Та вродиться та льониченько*» [2, с. 2714], *дорід* – хороший врожай: «*Дорід цього року був дуже добрий, і доводилося працювати багато*» [2, с. 626].

Як бачимо, внутрішня форма цих номінацій має очевидні сліди особливості світогляду мовців, відображаючи схильність до антропоморфізму та переноса явища людського життя на зовнішній світ і навпаки. Народження та плід – ці два поняття у свідомості мовця співвідносяться як з людиною, так і з землею, звідси *родюча / неродюча* земля – це та земля, яка може принести багато плодів, відповідно, з неї можна буде зібрати хороший урожай.

В одному з поданих Б. Грінченком прикладів вживання номінації *урожай*, а саме «*Не вважай на врожай, в гречку сій, то хліб буде*» [2, с. 2713], актуалізується опозиція *врожай-хліб*. Лексема *уважати*, *вважати* мала значення *приймати до уваги* [2, с. 2654], а лексема *хліб* використовувалася як на позначення злакової культури «*в полі на корню*», тобто ще не зібраної, так і на позначення готового спеченого виробу [2, с. 2779]. Відповідно, *врожай* сприймається як щось потенційне, що може дати певний результат для людини, тоді як *хліб* – це те, що збрали, тобто конкретна реалізація певного виду діяльності людини, результатами якої вона може користуватися.

Додаткова ознака аналізованого концепту реалізована у ЛСВ 2, поданому в академічному тлумачному словнику, де *урожай* – *велика кількість, багатий збір вирощеного зерна, різних плодів і т.ін* [1], отже, спостерігаємо розширення поняттєвого змісту реалізації концепту і його заповнення новою змістовою формою «багатство».

У французькій мові основними способами прямої номінації концепту *урожай* є такі лексеми, як *récolte* та *moisson*, причому обидві реалізуються в мові кількома ЛСВ. У словнику французької мови Emile Littré значення лексеми *récolte* має у своїй структурі 2 ЛСВ: ЛСВ 1 – *процес зрізання, виривання продуктів землі та їх перенесення у місце, де вони повинні зберігатись аж до моменту використання/споживання*; ЛСВ 2 – *зібрані плоди / блага землі*, між ними наявний метонімічний зв'язок, який реалізується в моделі «дія – результат дії». У розглянутій номінації поняттєво-ціннісний складник співвідноситься передусім не з предметною зорієнтованістю, а з орієнтацію на дію. Ця лексема походить від лат. дієприкметника *recollectus* – *зібраний*, утвореного від дієслова *recolligere* – *recueillir* – збирати, підбирати. Звідси можемо зробити висновок про глибинне значення номінації *récolte*, пов'язане з однією з найдавніших форм діяльності людини, а саме збирання різних плодів для поживи [8, т. 4, с. 1514]. Якщо проаналізувати деривати з семою *sueill*, то можна спостерігати семантичне зміщення *збирати* – *збирати плоди* – *відділяти плоди від стеблини, плодоніжки*. У результаті такого зміщення Е. Littré фіксує одне зі значень лексеми *sueillette* [8, т. 1, с. 923] як збір урожаю деяких плодів, і саме у цьому значенні *sueillette* виступає частковим синонімом до лексеми *récolte*.

Друга лексема – *moisson* – походить від лат. *messis* – дериват від *meto*, *-ere косити, жати, зрізати*, вербалізуючи таким чином поняття про дію, за допомогою якої реалізується певний вид діяльності людини. Відповідно до тлумачень у *Dictionnaire de la langue française* поняттєві складники реалізуються в таких ЛСВ: ЛСВ 1 – *процес збирання зернових плодів, зокрема хлібних злаків*; ЛСВ 2 – *пора жнив*; ЛСВ 3 – *зібраний урожай зернових культур*. Ряд ЛСВ актуалізує переносне значення: ЛСВ 4 *moisson* – *велика кількість зібраного*: *Ce savant a fait une riche moisson dans les archives du royaume* – *цей учений зібрав багато цінного матеріалу у королівських архівах*; 5 ЛСВ – *moisson* – *рік*, звідси впливає вказівка на циклічність збору врожаю злакових культур, один раз на рік. Ще один образно-ціннісний елемент має вербальне паремійне вираження *En moisson et en vendange il n'y a ni fête, ni dimanche* – *коли прийшла пора*

збору врожаю, то немає ні свята, ні неділі. Ця паремія вказує на відношення мовця до процесу як до тяжкої та тривалої роботи, для виконання якої встановлюються певні часові межі, що не можна зсунути [8, т. 3, с. 593].

Французька номінація *moisson* в українській мові співвідноситься з номінацією – *жнива*. Б. Грінченко тлумачить іменник *жнива* як: 1. *Жатвенный сбор*. 2. *Жатвенная пора*. 3. *Доходное время* [2, с. 709]. Метонімічне відгалуження урожай – жнива – дохід реалізує один з образно-ціннісних складників концепту, де наявне перенесення значення збору урожаю переноситься на значення джерела отримання ймовірного зиску. Цей складник *отримання зиску, прибутку* у старофранцузькій мові був вербалізований лексемою *gain* – іменниковий дериват від *gagner* – Е. Littré виводить етимологію лексеми від верхньонімецького *weidanjan* – *пастити худобу* (це значення збереглося у французькій мові лише у номінації *gagnage*). У *langue d'oïl*, тобто групі мов, що ними розмовляли в північній частині Франції, із сільськогосподарського значення *пастити, щипати траву* – змістилося до значення *обробляти* – а пізніше *прибуток, отриманий від вирощеної культури*, поступово внутрішня форма номінації стерлася і у XIX ст. *gain* – позначає вигоду, зиск, прибуток, отриманий від будь-якої діяльності людини [8, т. 2, с. 1812].

Поняттєво-ціннісні компоненти номінації *moisson* вербалізовані частиномовними дериваціями *moissonnage* – *жаття, спосіб жаття*, *moissonné* – *зібраний, вижатий*, *moissonner* – *жати, збирати урожай злаків*, *moissonneur* – *жнець*, *moissonneuse* – *жниця та moissonneuse* – *машина для збирання зерна* [8, т. 3, с. 594].

В українській мові атрибутивними та номінативними поширювачами основної ознаки концепту жнива є: *жнець, жниварь, жниця, жнія, жнійка, жничка, жнивний, жнивовий, жаття, жатка* [2, с. 693, 709–710]. Емоційно забарвлені лексеми *женчик, жнійка, жничка, жниварик* [2, с. 697, 710] відображають шанобливе ставлення до хліборобів, що передавалося від покоління в покоління.

Цікавим є також фразеологізм *жати на один сніп* – «жити в злагоді». Очевидно, процес збору урожаю, до якого одночасно залучалося кілька людей, повинен був відбуватися злагоджено. Саме ця ознака злагодженості процесу і перенесена на позначення спільності наміру, дії: *«забудь свою кривду і сим робом нахилиши свою сем'ю до одного діла, до одних думок і будете всі жати на один сніп»* [2, с. 1533].

Негативне ставлення народу до недбайливого господаря, який не поспішає зібрати свій врожай, віддзеркалене у виразі *trouver la bourrique* – дослівно «знайти ослицю». А.-Ж. Вер'є стверджує, що цей фразеологізм пов'язаний з традицією прив'язувати ослицю в кінці поля того землероба, який нехтує своїми обов'язками вчасно приступити до збору врожаю [9, т. 1, с. 129].

У межах концепту виокремлюється група обрядово-ритуальних номінацій, пов'язаних із початком та закінченням збору врожаю.

У французькій мові номінація *rogation*, яка належить до релігійної сфери, має значення «процесії та молебні про урожай перед Вознесінням (травень – початок червня)». Давні вірування в те, що будь-яка робота повинна отримати благословення, спонукали людей звертатися до Бога з проханнями про допомогу, про дар. Навряд чи була відомою пересічному мовцю внутрішня форма номінації *rogation*, яка походить від лат. *rogationem* *деживат* від *rogare* – *просити*. Однак у свідомості звичайного носія мови вона співвідносилося зі збором урожаю, оскільки для того, щоб у майбутньому отримати гарний врожай, попередньо необхідно звернутись з проханням до бога. Це підтверджує й зафіксована в Е. Littré паремія *telles rogations, telle fenaison* – «які молитви, така й косовиця» [8, т. 4, с. 1743].

Початок збору урожаю виражений в українській мові номінацією *зажин*, *-нки*, *м.* – *начало жатвы* – *родъ обряда*. Цією номінацією позначався певний ритуал, з обов'язковими обрядовими діями та зверненням до Бога про допомогу: «*Ми, старії, тільки поїдемо поле зажати молодіж заохотити. Станем удвох, по постаті прийдемо, нажнем удвох снопок, поблагословимо своїх робітників, та й додому з снопом первачком*» [2, с. 770].

Завершення збору урожаю також мало свою мовну репрезентацію в українській мові: *обжинки*, *-ків*, *м. мн.* *Окончаніе жатвы и празднество по этому случаю. Чуб. III. 226. Ум. Обжиночки. Ой чий же то челядин обжиночки нарядив? Чуб. III. 229* [2, с. 1533].

Спільними для обох мов є наявність номінацій на позначення такого елемента закінчення збору врожаю, як останній сніп, що у французькій мові представлений словосполученням *dernière gerbe* [9, т. 2, с. 431]), а в українській – номінацією «*Стасова борода. Кустъ ржи, оставляемый на нивѣ въ концѣ жатвы*» [3, с. 431], де лексема *борода* стала значущою через зовнішню подібність до неї пригнутих до землі незжатих колосків.

Виокремлена група номінацій дає змогу стверджувати, що *урожай* у свідомості мовців – поняття не лише статичне, яке обмежується кількістю зібраного, або того, що потенційно отримують. Відповідний концепт охоплює й акціональні елементи – початок дії, власне процес, завершення дії, які являють собою необхідні передумови для отримання кінцевого результату.

Отож, виявлені ознаки концепту *урожай* в українській та французькій мовах відображають специфічні для кожного етносу уявлення про світ через мовну репрезентацію характерного для обох народів виду діяльності. Завдяки здійсненому аналізу вдалося виявити певні поведінкові особливості, притаманні українському та французькому народу. Однак, незважаючи на виокремлення спільних і відмінних змістових та структурних характеристик, розглядуваний концепт потребує подальших досліджень, зокрема з залученням не лише лексикографічних, а й етнографічних джерел, діалектного матеріалу, що сприятиме виокремленню додаткових репрезентативних елементів.

Література

1. Академічний тлумачний словник : Словник української мови : в 11-и т. – К. : наукова думка, 1970–1980 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua>
2. Грінченко Б. Д. Словарь української мови : у 4-х т. / Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – К., 1907–1909. – 2971 с.
3. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / В. Гумбольдт. – М., 1985. – 452 с.
4. Етимологічний словник української мови : у 7-и т. / редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1982–2012. – Т. 7. – 2012. – 568 с.
5. Попова З. Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : Восток-Запад, 2007. – 320 с.
6. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К., 2006. – 716 с.
7. Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – [2-е изд., испр. и доп]. – М. : Академический проект, 2001. – 590 с.
8. Littré E. Dictionnaire de la langue française. Tomes I-V. / Emile Littré. – Paris : Librairie Hachette et Cie, 1873 – 1874. – Т. 2. D-H. – 1874. – 2080 p. ; – Т. 3. I-P. – 1874. – 1396 p. ; – Т. 4. Q-Z. – 1874. – 2628 p.
9. Verrier A.-J. Glossaire étymologique et historique des patois et des parlers de l'Anjou [en 2 volumes] / A.-J. Verrier, R. Onillon. – Angers : Germain & G. Grassin, Imprimeurs-Editeurs, 1908. – Tome 1. – 528 p. ; – Tome 2. – 1908 – 587 p.

Стаття надійшла до редакції 08.09.2014 р.